DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-3-115-11
УДК 376-056.264-053.4:159.955.1

Яновська Т.А.
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПІЗНАВАЛЬНОЇ СФЕРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

Анотація. У статті надається теоретичний аналіз проблеми розвитку пізнавальної сфери учнів початкових класів із тяжкими порушеннями мовлення. Аналізується психолого-педагогічна характеристика дітей з тяжкими порушеннями мовлення. Обґрунтовуються методичні основи організації емпіричного дослідження, у якому відбувається психологічний аналіз та інтерпретація отриманих результатів дослідження розвиту уваги дітей молодшого шкільного віку із тяжкими порушеннями мовлення.

Ключові слова: пізнавальна сфера, розвиток пізнавальної сфери, молодші школярі, мовлення, тяжкі порушення мовлення.

Yanovskaya Tamara
Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko

FEATURES OF COGNITIVE SPHERE DEVELOPMENT YOUNGER SCHOOL STUDENTS WITH SEVERE SPEECH DISORDERS

Summary. The article provides a theoretical analysis of the problem of attention development of elementary school students with severe speech disorders. The psychological and pedagogical characteristics of children with severe speech disorders are analyzed. According to the results of the theoretical research, it was established that the high sensitivity of the primary school age determines the great potential opportunities for versatile development. The primary task of teachers in classes with children of primary school age is to organize the best conditions for identifying and realizing children's potential, taking into account the individuality of each student. The process of cognition begins with attention. For a primary school teacher, the problem of developing children's attention is a traditional one. This is due to the peculiarities of the mental development of younger schoolchildren. The most characteristic are "inattentiveness", "incoherence", "distraction" of first graders. The dominant type of attention at the beginning of learning is involuntary attention. The child cannot yet control his attention; the reaction to the new, unusual is so strong that it is distracted, finding itself in the power of direct impressions. Even when focusing attention, younger schoolchildren often do not notice the main and essential things, being distracted by separate, noticeable signs in things and phenomena. In addition, children's attention is closely related to thinking, and therefore it can be difficult to focus on unclear, incomprehensible, nonsensical material. This instability is manifested in the weakness of the ability to allocate attention, in an easy tendency to distraction, quick fatigue, difficulty in switching attention from one object to another. Inferior speech activity affects the formation of children's sensory, intellectual and affective-volitional spheres. Insufficient stability of attention, limited possibilities of its distribution are noted. The connection between language disorders and other aspects of mental development is also manifested in specific features of thinking. It is emphasized that children with speech disorders have difficult social adaptation and require targeted correction. The methodological foundations of the organization of an empirical study are substantiated, in which a psychological analysis and interpretation of the obtained results of the study of the developed attention of children of primary school age with severe speech disorders takes place. It is proposed to study the peculiarities of the attention development of younger schoolchildren with severe speech disorders using tests, because these methods are traditionally used in studying the peculiarities of the attention of the subjects and correspond to the age capabilities of children in this category. The article contains an overview of the results of an empirical study of the indicators of attention of younger schoolchildren with severe speech disorders, the specifics of their attentiveness, stability of attention and the ability to arbitrarily regulate activity, the expressiveness of indicators of direct and indirect memory, a comparison of these indicators with data of children with normative development.

Keywords: cognitive sphere, cognitive sphere development, younger schoolchildren, speech, severe speech disorders.

Постановка проблеми. Мовленнєвий розвиток учнів молодшого шкільного віку є одним з ключових завдань початкової школи.

Його актуальність визначається соціальною значущістю проблематики, що зумовлює важливість формування комунікативної компетентності у школярів початкових класів, яка передбачає оволодіння всіма видами мовленнєвої діяльності та культурою мовлення й створює фундамент для освіти протягом усього життя. Розвинене мовлення сприяє здобуттю міцних і ґрунтовних знань, а також цілісному й гармонійному розвитку особистості.

Як відомо, початок навчання в школі призводить до різкої зміни всього способу життя дитини й висуває серйозні вимоги до її фізичного й психічного здоров'я. Успішність багато в чому залежить від урахування закономірностей дитячого розвитку, зокрема мовленнєвого, адже зі збільшенням навчальних навантажень у школярів можуть виникати певні труднощі під час засвоєння шкільних предметів за допомогою їх пізнавальної сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні про важливість вивчення мовленнєвого розвитку дітей молодшого шкільного віку свід-

© Яновська Т.А., 2023

чать численні дослідження науковців (В. Бадер, А. Богуш, М. Вашуленко, Н. Гавриш, Р. Лалаєва, О. Логінова, Л. Парамонова, О. Савченко, Т. Ладиженська, О. Смовська, Л. Спірова, В. Тарасун, М. Шеремет) [1, с. 78–85; 6, с. 123–126; 8, с. 45–48].

Проблема мовленнєвого недорозвитку висвітлюється в сучасних наукових дослідженнях (О. Гопіченко, Н. Голуб, Г. Каше, Р. Левіна, І. Мартиненко, Є. Соботович, В. Тищенко, Т. Туманова, Т. Філічева, Г. Чиркіна, М. Шеремет, С. Шаховська) [3, с. 135–141; 5, с. 106–111; 10, с. 94–100].

Ученими розкриваються особливості дітей, які мають мовленнєве недорозвинення первинного генезу (Б. Гріншпун, Е. Данілавічуте, Т. Кобилякова, Н. Чередніченко), а також особливості мовленнєвої діяльності дітей із загальним недорозвитком мовлення, що пов'язані із системними мовленнєвими порушеннями й мають вторинне походження [2, с. 116–117; 7, с. 295–313; 9, с. 99–105].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Отже, потрібно зазначити, що сучасний і перспективний аспект вивчення питання структури мовленнєвого дефекту у дітей із порушенням мовлення визначається тісним зв'язком процесів розвитку мовленнєвої та пізнавальної діяльності дитини, співвідношенням мовлення й мислення в процесі онтогенезу.

Проте аналіз актуальної проблеми показав, що попри посилену дослідницьку увагу, питання функціонування пізнавальних процесів у даної категорії дітей залишається мало вивченою та не представленою в колі наукових доробок. Важливість цього питання обумовлена постулатом про єдність мовленнєвого й пізнавального розвитку дитини, переважаючу роль процесів мовлення у становленні когнітивних структур молодших школярів.

Мета статті. Основна мета полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні показників розвитку пізнавальної сфери молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення. **Завдання** полягають у теоретичному аналізі специфіки формування пізнавальної сфери у молодшому шкільному віці та надані психолого-педагогічної характеристики дітей цього віку з порушеннями мовлення; обґрунтуванні методичних основ та методик дослідження розвитку пізнавальної сфери молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення; аналізі результатів емпіричного дослідження показників розвитку пізнавальної сфери молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні, яке було проведене у Полтавській ЗОШ І-ІІІ ступенів № 20 імені Бориса Серги, взяли участь 60 учнів початкових класів, із них 28 молодших школярів мають порушення писемного мовлення і склали експериментальну групу і 32 молодших школяра склали контрольну групу і не мають порушень мовлення.

Для визначення особливостей показників уваги дітей з тяжкими порушеннями мовлення, використаємо методики «Коректурна проба кільця Ландольта» і «Таблиці Шульте» [4, с. 120–122]. Проаналізуємо отримані результати.

Більшість молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення характеризуються вкрай низькими показниками розвитку уваги, а саме її стійкості (76%) (χ^2=6,652, p≤0,05) і впрацьованості (79%) (χ^2=6,521, p≤0,05). Це свідчить про те, що учням з тяжкими порушеннями мовлення достатньо складно зосереджувати свою увагу на виконанні певної діяльності, мають несформовану уважність як характеристику, яка базується на вольовій регуляції діяльності. Такі діти постійно відволікаються, а тривале виконання певних дій швидко викликає у них процес втомлення та зниження продуктивності уваги.

Натомість, молодші школярі із нормативним розвитком характеризуються вищими показниками розвитку уваги. Зокрема її стійкість на високому рівні характерна 22% представників даної групи, а показник впрацьованості на високому рівні – 23% дітей. Тобто, учнів початкових класів із нормативним розвитком спроможні тривалий час зосереджувати свою увагу на виконанні певної діяльності, яку виконують більш продуктивно, допускаючи меншу кількість помилок та відволікань. Отже, діти з тяжкими порушеннями мовлення характеризуються зниженими показниками сформованості уваги, що відображає критичний характер функціонування їх пізнавальної сфери.

Розглянемо показники сформованості довільної регуляції діяльності дітей із тяжкими порушеннями мовлення, адже цей показник відображає загальну спроможність учнів регулювати свою психічну діяльність та відображає характеристики уважності, функціонування пізнавальної сфери. Показник довільності визначався за допомогою методики «Малювання по точках» (за А. Венгером) [4, с. 165–167].

Учні початкових класів із тяжкими порушеннями мовлення мають знижений показник розвитку довільності як базового новоутворення молодшого шкільного віку. Низький рівень даної якості є характерним для 82% представників досліджуваної групи. Тобто, таким дітям буває складно регулювати свою маніпулятивну діяльність, зосереджуватись на виконанні певних предметних дій та організовувати себе для діяльності загалом. Вони часто відволікаються і не спроможні здійснювати регуляцію свого стану в умовах активної розумової діяльності (χ^2=6,982, p≤0,05).

Натомість, діти із нормативним розвитком мають вищі показники сформованості довільності. Зокрема для 27% представників вибірки характерний високий показник даної якості. Ці молодші школярі спроможні ефективно та результативно виконувати розумову діяльність, можуть демонструвати достатньо високі показники впрацьованості та стійкості пізнавальної системи. Ці респонденти мають достатні показники активності та спроможні результативно виконувати діяльність. Для 30% молодших школярів є характерним середній показник довільності та для 43% – низький. Тобто, загальна тенденція сформованості довільності у молодших школярів залишається низькою, що відображає їх труднощі у навчанні.

Розглянемо показники сформованості пам'яті та уваги досліджуваних учнів обох груп за допомогою методик «Запам'ятовування 10 слів» та «Піктограма» [4, с. 181–184].

За отриманими результатами, діти з порушеннями писемного мовлення характеризують-

ся нижчими показниками сформованості пам'яті та уваги. Зокрема, таким дітям є характерним виражене домінування низьких показників короткотривалої (88%) (χ^2=6,123, p≤0,05) і довготривалої (94%) (χ^2=6,217, p≤0,05) пам'яті, безпосереднього (92%) (χ^2=7,265, p≤0,05) та опосередкованого (85%) (χ^2=10,213, p≤0,01) запам'ятовування, уважності (88%) (χ^2=6,982, p≤0,05). Отже, учням, зважаючи на порушення писемного мовлення, складно запам'ятовувати матеріал як вербального, так й символічного характеру, намагатись утримувати його у свідомості як короткий, так і тривалий проміжок часу.

У випадку з безпосереднім запам'ятовуванням вплив порушення писемного мовлення простежується в тому, що дітям складно зрозуміти смисл слова, його фонетичний і семантичний склад і тому їм важко його відтворити. Порушення ж опосередкованого запам'ятовування передбачає наявність неузгодженості між розумінням значення слова, віднаходженням його символічного позначення і подальшого відтворення. Тобто, в будь якому випадку, як і з вербальним, так і з символічним матеріалом, при запам'ятовуванні порушення мовлення ускладнює когнітивну діяльність дитини молодшого шкільного віку. Зниження уважності в даному випадку ми розглядаємо як наслідок зниження загального показника функціонування когнітивної системи, виснажуваність дитини. При цьому, роль мовлення простежується через труднощі у школяра створювати свідомі опори у своїй діяльності. Отже, порушення писемного мовлення суттєво ускладнює когнітивну діяльність молодшого школяра, знижує його мнемічні можливості та уважність.

Натомість, учні початкових класів із відсутністю порушень мовлення мають вищі показники пам'яті. Так, таким дітям є характерним домінування високих показників короткотривалої (21%) і довготривалої (18%) пам'яті, безпосереднього (26%) та опосередкованого (32%) запам'ятовування, уважності (23%). Учні контрольної групи спроможні набагато краще запам'ятовувати матеріал вербального та символічного характеру, успішно створюють собі опори у мнемічній діяльності. Мають можливість результативно відтворювати запам'ятований матеріал як одразу, так і через довгий проміжок часу. Вони достатньо уважні, спроможні до тривалого зосередження на діяльності, яку виконують, менше виснажуються. У цьому їм значно допомагають сформовані навички мовленнєвої діяльності, коли вони правильно розуміють зміст слова, можуть підібрати до нього символічний аналог та в подальшому використовувати цю опору для відтворення матеріалу.

Отже, молодші школярі із тяжкими порушеннями мовлення, на противагу учням із нормативним розвитком, характеризуються низьким показником розвитку уваги, стійкості уваги та мнемічних процесів, що обумовлено зниженням їх когнітивних здібностей.

Висновки. Аналіз проблеми свідчить, що молодші школярі з тяжкими порушеннями мислення характеризуються низькими показниками розвитку уваги, безпосередньо її стійкості та впрацьованості. Їм важко зосереджувати свою увагу під час виконання будь якої практичної діяльності, що говорить про несформованість у них уважності як характеристики, що базується на вольовій регуляції діяльності. Такі діти постійно відволікаються, а тривале виконання практичних дій швидко їх втомлюють і знижують продуктивність уваги. Натомість, молодші школярі з нормативним розвитком характеризуються вищими показниками розвитку уваги. Це говорить про те, що виконуючи певні дії тривалий час, вони можуть зосереджувати на них свою увагу, яку виконують більш продуктивно, допускаючи меншу кількість помилок і відволікань.

Учням з тяжкими порушеннями мовлення притаманні низькі показники розвитку довільності як базового новоутворення молодшого шкільного віку. Таким дітям достатньо складно регулювати свою маніпулятивну діяльність, зосереджуватись на виконанні певних предметних дій та організовувати себе для діяльності загалом. Вони часто відволікаються і неспроможні здійснювати регуляцію свого стану в умовах активної розумової діяльності. Також, таким учням притаманне виражене домінування низьких показників короткотривалої і довготривалої пам'яті, безпосереднього та опосередкованого запам'ятовування, уважності. Вони важко запам'ятовують матеріал вербального і символічного характеру, складно утримують його у свідомості короткий і тривалий проміжок часу. Враховуючи те, що школярі часто не можуть зрозуміти смисл слова, його фонетичний і семантичний склад, тому їм складно це слово відтворити. Також у дітей спостерігається наявність неузгодженості між розумінням значення слова, віднаходженням його символічного позначення і подальшого відтворення. Зниження уважності розглядається як наслідок зниження загального показника функціонування когнітивної системи. Отримані результати дослідження можуть бути використані у діяльності психологічної служби закладів дошкільної і середньої освіти у рамках навчально-виховного процесу, а також на базі позашкільних установ, що працюють з молодшими школярами.

Список літератури:

1. Богуш А М. Дошкільна лінгводидактика : теорія і методика навчання дітей рідної мови : підручник. Київ : Вища школа, 2007. 542 с.
2. Данілавічюте Е.А. Стратегії викладання в інклюзивному навчальному закладі : навчально-методичний посібник. Київ : А.С.К., 2012. 360 с.
3. Мартиненко І.В. Особливості комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення : монографія. Київ : ДІА, 2016. 304 с.
4. Обухівська А.Г. Інноваційні технології в діяльності інклюзивно-ресурсного центру : методичний посібник. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2019. 228 с.
5. Пахомова Н.Г. Спеціальна психологія. Полтава : АСМІ, 2015. 389 с.
6. Прохоренко Л.І. Стандартизація навчання школярів із порушеннями когнітивного розвитку. Київ : Симоненко О.І., 2019. 328 с.

7. Рібцун Ю. Розвиток емоційної сфери дітей із тяжкими порушеннями мовлення. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2020. № 1. Вип. 16. С. 295–313.
8. Чеботарьова О.В. Основи діагностичної діяльності корекційного педагога в роботі з дітьми з комплексними порушеннями розвитку. Київ : Симоненко О.І., 2019. 92 с.
9. Чередніченко Н.В. Початковий курс навчання української мови молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення : навчально-методичний посібник (курс лекцій). Київ : Видавничий Дім «Слово», 2012. 208 с.
10. Шеремет М.К. Проблема мовленнєвої тривожності у дітей з тяжкими мовленнєвими порушеннями. *Логопедія*. 2015. № 5. С. 94–100.

References:

1. Bogush A.M. (2007) Doshkilna lingvodidaktika: Teoriia i metodika navchannia ditei ridnoi movi [Preschool language didactics: Theory and methods of teaching children's native language]. Kyiv: Vishcha shkola.
2. Danilavichiute E.A. (2012) Strategii vikladannia v inkliuzivnomu navchalnomu zakladi [Teaching methods in an inclusive educational institution]. Kyiv: A.S.K.
3. Martinenko I.V. (2016) Osoblivosti komunikativnoi diialvosti ditei starshogo doshkilnogo viku z sistemnimi porushenniami movlennia [Peculiarities of communicative activity of older preschool children with systemic speech disorders]. Kyiv: DIA.
4. Obukhivska A.G. (2019) Innovachiini tekhnologii v diialnosti inkliuzivno-resursnogo tsentru [Innovative technologies in the activities of the inclusive resource center]. Kyiv: UNMTS praktichnoi psykhologii i sochialnoi roboti.
5. Pakhomova N.G. (2015) Spechialna psykholodiia [Special psychology]. Poltava: ACMI.
6. Prokhorenko L.I. (2019) Standartizatsiia navchannia shkoliariv iz porushenniami kognitivnogo rozvitku [Standardization of education of schoolchildren with disorders of cognitive development]. Kyiv: Simonenko O.I.
7. Ribchun Yu.R. (2020) Rozvitok emotsiinoi spheri ditei iz tiazhkimi porushenniami movlennia [Development of the emotional sphere of children with severe speech disorders]. *Osvita osib z osoblivimi potrebami: shliakhi rozbudovi*, no. 1, vol. 16, pp. 295–313.
8. Chebotarova O.V. (2019) Osnovi diagnostichnoi diialnosti korektsiinogo pedagoga v roboti z ditmi z kompleksnimi porushenniami rozvitku [Basics of the diagnostic activity of the correctional teacher in working with children with complex developmental disorders]. Kyiv: Simonenko O.I.
9. Cherednichenko N.V. (2012) Pochatkovii kurs navchannia ukrainskoi movi molodshikh shkoliariv iz niazhkimi porushenniami movlennia [The initial course of learning the Ukrainian language for younger schoolchildren with severe speech disorders]. Kyiv: Vidavnichii Dim "Slovo".
10. Sheremet M.K. (2015) Problema movlennevoi trivozhnosti u ditei tiazhkimi movlennevimi porushenniami [The problem of speech anxiety in children with severe speech disorders]. *Logopediia*, no. 5, pp. 94–100.